

SISUKORD

PROLOOG

Eestimaa kubermang, Vene Keisririik, 1861 13

I. PALVEMAJA

Puise rand, Eesti Vabariik, 22.–23. september 1944 14

KÜMME AASTAT VAREM

Esmaspäev, 12. märts 1934, Tallinn, Eesti Vabariik 21

II. RÄNDRAHNUD

*Puise rand, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,
23.–24. september 1944* 32

VIIS AASTAT VAREM

*Neljapäev, 28. september 1939, Moskva, NSVL /
Tallinn, Jaanika, Eesti Vabariik* 34

III. MUST LAEV

*Puise rand, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,
25.–27. september 1944* 48

NELI AASTAT VAREM

Laupäev, 24. veebruar 1940, Tallinn, Eesti Vabariik 51

IV. EI MEID PIDURDA DZOTID EI TÕKKED

*Puise rand, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,
27.–28. september 1944* 57

KOLM AASTAT VAREM

*Kolmapäev, 27. august – kolmapäev, 3. september 1941,
Reval, Ida-alade Riigikomissariaat* 60

V. MÕISTUSEHETK	
<i>Puise rand, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i>	
<i>28. september 1944</i>	69
KUUS KUUD VAREM	
<i>Neljapäev, 9. märts 1944, Reval, Ida-alade Riigikomissariaat</i>	72
VI. KAPTEN ZAHHAROV	
<i>Jaanika, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i>	
<i>1.–10. oktoober 1944</i>	81
KOLM KUUD VAREM	
<i>Reede, 23. juuni 1944, Haapsalu, Jaanika, Nõmme,</i>	
<i>Ida-alade Riigikomissariaat</i>	88
VII. PAGARI TÄNAVA KELDRID	
<i>Tallinn, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i>	
<i>oktoober–detsember 1944</i>	95
KUU ENNE VABARIIGI TAASTAMIST	
<i>Neljapäev, 10. august 1944, Ida-alade Riigikomissariaat,</i>	
<i>Revali ümbrus</i>	97
VIII. „MEELDIV NÄGU JA LAHKE NAERATUS”	
<i>Moskva, Nõukogude Liit, jaanuar–juuli 1945</i>	104
VABARIIGI TAASTAMISE ESIMENE PÄEV	
<i>Esmaspäev, 18. september 1944, hommik,</i>	
<i>Reval, Ida-alade Riigikomissariaat</i>	109
IX. ÖÖS LAIUVAD TUMMAD PAIGAD	
<i>Novosibirsk, Karaganda, Nõukogude Liit, 1945–1956</i>	117
VABARIIGI TAASTAMISE ESIMENE PÄEV	
<i>Esmaspäev, 18. september 1944, pärastlõuna,</i>	
<i>Tallinn, Eesti Vabariik</i>	124
X. KORRATUSEST TEKKINUD KORD	
<i>Tallinn, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i>	
<i>mai–detsember 1956</i>	128
VABARIIGI TAASTAMISE TEINE PÄEV	
<i>Teisipäev, 19. september 1944, hommik,</i>	
<i>Tallinn, Eesti Vabariik</i>	133

XI. ТААЛЛИН	
<i>Tallinn, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, 1957</i>	138
ТААСТАТУД ВАБАРИИГИ ТЕИНЕ ПÄEV	
<i>19. september 1944, pärastlõuna ja õhtu,</i> <i>Tallinn, Eesti Vabariik</i>	144
XII. OHAKAS, JUHT, LAHT, BURÕI, VÄLK, TÄHT	
<i>Tallinn, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, 1958</i>	148
ТААСТАТУД ВАБАРИИГИ КОЛМАС ПÄEV	
<i>Kolmapäev, 20. september 1944, Tallinn, Eesti Vabariik</i>	153
XIII. DONBASSI KAEVANDUSED	
<i>Mospõne, Ukraina Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i> <i>1958–1965</i>	161
ТААСТАТУД ВАБАРИИГИ NELJAS JA EELVIIMANE ПÄEV	
<i>Neljapäev, 21. september 1944, Tallinn, Eesti Vabariik</i>	164
XIV. „THE GATEWAY TO THE WORLD”	
<i>Heinaste, Läti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i> <i>1965–1976</i>	180
VIIES JA VIIMANE ТААСТАТУД ВАБАРИИГИ ПÄEV	
<i>Reede, 22. september 1944, öö ja varahommik,</i> <i>Tallinn, Eesti Vabariik</i>	186
XV. JÄÄTUNUD МАА	
<i>Ahja haigla, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik,</i> <i>märts 1976</i>	194
MIS SAI VALGEST LAEVAST	
<i>22.–29. september 1944, Läänemeri</i>	197
TÜHJAD ULMAD	203
XVI. KAAMETEL VETEL	
<i>Liia, Puise rannik, 28. september 1944</i>	207
IN MEMORIAM. <i>Epiloog</i>	209
MEENUTAB JAAK MAANDI	217
BIBLIOGRAAFIA	222
TÄNUSÕNAD	231

PROLOOG

Eestimaa kubermang, Vene Keisririik, 1861

Ta oli neile lubanud valget laeva. Valget laeva, mis saabub silmapiiri tagant, et viia nad Krimmi viljakatele ja säravatele maadele. Tema nimi oli Juhan Leinberg, aga tema sekt kummardas teda prohvet Maltsveti nime all. Ebaõiglusest ja näljast puretud Vene Keisririigis talitasid sajad usklikud tema sõnade järgi. Ühel maikuu hommikul tungles usu külge klammerdunud väike rahvahulk Tallinna lähedal rannal, oodates valget laeva ja pikka reisi lõunasse. Möödusid päevad, nädalad. Laeva ei tulnudki. Keisri ratsapolitsei pidi sekkuma, ajades õnnetud jõuga laiali ning vahistades prohveti.

Neli aastakümnet hiljem meenutas kirjanik Eduard Vilde seda kummalist lugu, kaevas välja ajahõlma vajunud sündmused ning võlus neist välja ühe oma peateose, „Prohvet Maltsveti”. Mälestus valgest laevast jäi aga kauaks püsima eesti rahvakultuuri kui asjatu lootuse, täitumata jäänud unelma sümbol.

I. PALVEMAJA

Puise rand, Eesti Vabariik, 22.–23. september 1944

Pagulaspõlveks valmis põgenike mass ootas päästelaeva, mille Eesti vastupanuliikumine oli Stockholmist saatnud. Sada, võib-olla sada viiskümmend inimest oli uhutud sinna Läänemaa neeme tippu, saamata veel põgeneda ega ka tagasi pöörduda.

Vaid paarikümne kilomeetri kaugusel haarasid Nõukogude väed juba maid ja maju. Hõivati kõik, mis oli Saksa armeest maha jäänud, haarati endale kõik, mille nemad oli ära põlanud. Sõdurid trampisid oma nahk- ja viltsaabastega kõigis kodades, igas koolis, igas vägede majutamiseks antud ruumis. Nende seas oli ka Punaarmee eesti laskurkorpus, kodumaa pojad, keda võeti vastu kummalise rõõmuseguse ehmatusega. Külatanumaid ummistasid tohutute räpaste ning alles soojade soomusmasinate kolonnid. Nende tolmustes roobastes marssisid NKGB* mehed ja naised, paisates segi linnu ja maakohti nagu mullas tuhnivad röövloomad ning koostades nimekirja hukkamisele ja küüditamisele määratutest. Tuhanded eestlased olid rutanud suurtele reisilaevadele, surunud end kaubaalustele, traalritele, mootorpaatidesse, väikestesse kalapaatidesse ja lõpuks ka Saksa

* Siin ja edaspidi: tšekaa, NKVD, NKGB ja KGB on sama salapolitsei erinevad nimed aastatel 1917–1991. (*Autori märkus.*)

mereväe *Kriegsmarine* laevadele evakueeritavate vägede sekka. Iga alus, millega kannatas Läänemerd ületada, oli läinud teele. Nüüd oli vaja, et Rootsist saabuksid päästelaevad. Puises oodati valget laeva, mis pidanuks salajase info järgi tulema 22. septembri õhtul, polnud aga endiselt silmapiirile ilmunud.

Vesi kihas sõjalaevadest. Viimased Saksa evakuatsioonikonvoid lahkusid Tallinnast, neid saatsid hallid fregatid. Kolmkümmend kilomeetrit lõuna pool viis jalaväediviis *Grenadierkopf* väsimatult oma viimaseid üksusi Saaremaale, et seal võimalikult kaua Nõukogude turmtulele vastu panna. Mere sügavustes luurasid endiselt *U-Boot*'id, allveelaevad, millest enamik kattis kodumaale Kolmanda Reichi südamesse naasvat laevastikku. Nende hüdrofonid püüdsid kinni kõminaid pimeduses varitsevatelt vene Srednjaja-tüüpi allveelaevadelt, mis olid viimaks Kroonlinnast tulema pääsenud. Õhuruum oli süütepommidega koormatud punaväe eskadrillide täieliku kontrolli all.

Ranna rahu ei rikkunud veel ükski selline lärm, aga kõik teadsid, et sõjamasinad on peagi kohal.

Enamik põgenikke ootas kannatlikult tühjal pilgul, käed rüpes, lõpeva päeva merevaigukarva valguses. Paljud istusid otse maapinnal oma kasinate kompsude kõrval. Lapsed mängisid eemal vanemate äreva pilgu all. Ainsa liivarannaäärse tee servas seisis kümme-kond sõdurit, püssid üle õla, oodates juhtnööre. Osa sõdureid jalutas kõrge õõtsuva roostiku taga, et aega surnuks lüüa. Ootamisele määratud rahvahulgas oli ka paar kuulsust. Noor malemeister Paul Keres suutis tegevusetust vaevu välja kannatada. Paul Keres, kes oli 1937. aastal Eesti Vabariigi sinimustvalge lipu all alistanud Alehhini ja tulnud 1941. aastal okupatsiooni ajal Nõukogude Liidu meistriks, oli sarnaselt kogu ülejäänud Eestiga olnud viimased kolm aastat osa Saksamaa Euroopast ning teinud endale nime natsionaalsotsialistliku režiimi korraldatud olulisematel turniiridel Münchenist Prahani. Septembri algul oli Keres kiiruga Tallinna naasnud, et päästa selle hävingu keskelt

oma naine ja nende kaks alla aastast last. Nüüd lalisesid imikud Puise rannal ja tulevane suurmeister aimas videvikutunnil saabuvat matti.

Friedebert Tuglas, noore vabariigi vahest suurim kirjamees, seiras silmapiiri oma läbitungiva pilguga, mida oli vorminud kuuskümmend aastat lugemist ja kirjatööd. Tema kõrval nõjatus abikaasa Elo ühele randa külvatud kivirahnudest.

„Kas me oleme sama naeruväärsed kui Maltsveti jüngrid, oodates laeva, mis eksisteerib vaid nõdrameelse salakavalates plaanides?” küsis naine pominal abikaasalt, viidates viirastuslikule valgele laevale.

Friedebert ei vastanud, vaid vaikis nagu kogu ülejäänud rahvahulk. Ta sihtis pilguga meest, kes juhtis kogu ettevõtmist.

Otto Tief. Teda tundsid vähesed, kuid enamik viitas talle hetkel kui *peaministrile*. Friedebert oli paar korda kohtunud selle advokaadi, teelt eksinud poliitikuga, kes oli viimased kümme aastat hoidnud madalat profiili ja tegelnud maaharimisega. Kirjanikul ja Tiefil oli ühiseid häid sõpru: kriitik Artur Adson, Tiefi noorpõlvesemu Pihkva kooli päevilt, ning Marie Under, Arturi abikaasa. Kui Friedebert oli eesti kirjanduse olulisim suurmees, siis Marie Under oli suurim naiskirjanik, ta kaksiktäht, võib-olla pisut enamgi. Kus olid praegu Marie ja Artur, keda sidus Friedebert Tuglasega nelikümmend aastat kestnud sõprus?

Eelmisel öhtul olid Marie ja Artur kiirustanud Tallinnas ühele salakaubavedajate viletsale purjelaevale. Triina, naeruväärne käula, millel oli põgenevat inimmassi lubatust kolm korda rohkem ja mida valvasid igast küljest Nõukogude pommide sihtmärgiks olevad Saksa hävitajad. Elo ja Friedebert olid sellest hullumeelsest põgenemisest loobunud. Siis oligi Artur rääkinud kallitele sõpradele poolihääli ühest teisest pääseteest, enne kui lasi end inimvoolul sõjasadama kaile kanda: „Valitsuse laev.”

See jahmatav valitsus, mis oli keset sakslaste evakueerumist otsekui põranda alt välja kerkinud, samal ajal kui kogu linn ägas taganevate SS-üksuste koorma all. Paberil valitsus, mida juhtis see eikusagilt välja

ilmunud Otto Tief. Aga kõigele vaatamata ikkagi valitsus, mille Eesti Komitee Stockholmis oli kindlalt otsustanud Punaarmee käest päästa.

„Minge läände, minge Puisesse. Homme öösel saab laev saarte varjus liikuda. See võtab peale valitsuseliikmed ja kõik teised kohalviibijad,” selgitas Artur.

Kaks paarikest, kes ei osanud aimatagi nende hetkede väärtust, vahetasid tõtakaid embusi, ja siis pöördusid Tuglased tagasi kesklinna, vastu tormlevatele inimmassidele ja *dunkelgelb*-toonis sõjamasinate kolonnidele, mis murdsid teed viimaste evakuatsioonilaevade poole. Tuglased olid näinud Maapanga juures, kohe Estonia ooperimaja ja turuhoone söestunud varemete vastas, valitsuse liikmeid, kes valmistusid ronima *Reichspost*'i mustadesse veoautodesse. Kotka ja haakristiga kolme sõidukisse, mida kattis pommitamistolmu hallikas kiht ja mis olid ära võetud Saksa okupantidelt, kes hoolisid veel ainult omaenese naha, relvade ja kuritegude salajas hoidmisest. Mõni tund hiljem, vahetult enne pealinna langemist, lahkusid Elo, Friedebert ja suurem osa sellest hämmastava valitsuse liikmetest Tallinnast.

Puises toetas Friedebert Tuglas pea vastu suurt kivi ja seiras Tiefi. See Tuglase selge pilguga eakaaslane seisis sirgelt taastatud valitsuse liikmete keskel ranna ainsa hoone juures. Uhkes üksinduses, maa ja mere vahelisel piiril seisis tagasihoidlik kollane puidust palvemaja kohalikke metsakalmistuid meenutavate kõrgete mändide vahel. Sel 22. septembril oli palvemaja sadade lootuste hapraks hoidjaks. Tiefi palvel eraldusid uued ministrid majakesse, mis koosnes peasaalist, köögist ja abiruumist. Nad olid enamjaolt advokaadid, keda ühendasid seadus ja mõistus. Paljud neist olid koos võidelnud, võimul olnud või parlamendis istunud, enne kui kõik muutus. See polnud lihtsalt juhuslik inimrühm – need olid sõbrad, kes olid just taaselustanud iseseisva Eesti Vabariigi, jättes seega Nõukogude okupandid igaveseks ilma päästja tiitlist, ja kes pidid nüüd riigist põgenema. Neile pidigi laev järele tulema.

Valitsuse eesotsas oli seni nii kommunistidel kui ka natsidel kahe silma vahele jäänud Tief, kes *võttis enda kanda peaministri asetäitja rolli, täites peaministri ülesandeid* täpselt nii, nagu oli sätestatud 1937. aasta põhiseaduses. Kümnekond meest seadsid end laua ümber sisse nii hästi kui said, et pidada maha valitsuse istung, mis pidi jääma viimaseks Eestimaa pinnal. Kõiki polnud kohal: kolm ministrit, kes viis päeva varem ametisse olid nimetatud, viibisid juba mitu nädalat Rootsis. Puudus ka Jüri Uluots, 1939. aastal ametisse nimetatud Eesti Vabariigi viimane seaduslik peaminister, kes 1940. aastal kommunistide survele ametist maha võeti ning kes oli üle-eelmisel õhtul purjelaev Atlanticu pardal Tallinnast lahkunud. Uluots tegutses nüüd Vabariigi presidendi ülesannetes. Mis puutus tegelikku riigipeasse, siis ei teatud juba neli aastat, kas ta on elus või surnud. Konstantin Päts arreteeriti 1940. aasta 30. juulil. President ja kogu tema pere küüditati kuhugi itta, kaugele nende tuhande õunapuu ja kahesaja kirsipuuga talust Tallinna külje all.

Tegelikult oli rahvast, mille arv ulatus enne sõda miljoni inimeseni, kadunud kakssada tuhat hinge. 12 660 baltisakslast olid Eestist ära kutsutud 1939. aasta sügisel. Vähemalt 9267 inimest küüditati nõukogude võimu poolt 1941. aasta juunis, nende seas 769 poissi ja 741 tüdrukut, kes olid alla seitsme aasta vanused; neile lisandusid 2400 naist ja meest, kes pärast nõukogude sotsialistliku vabariigi kehtestamist hukati. Veel 10 000, kes hukati Saksa okupantide poolt pärast 1941. aastat, hävitati koonduslaagrites või kes surid kurnatusest põlevkivikaevandustes. 24 000 tapetud meest Nõukogude vormis ja nende 10 000 nooremata vanda Saksa vormis. Ligi tuhat Punaarmee pommirünnakutes hukkunud. Tuhanded, kes uppusid Läänemere vetes Saksa veevaluste miinide plahvatuste tagajärjel. Ja kõik need, kes evakueeriti vägisi Kolmandasse Reichi või Nõukogude Liitu, kust tagasi ei tulnud. Ning lõpuks need 80 000 meest, naist ja last, kes idarinde lähenedes kogu 1944. aasta jooksul pagesid Soome ja Rootsi suunduvatele evakuatsioonilaevadele.

Palvemajas aga ei arutatud midagi sellist. Kõnealused teemad olid kõik praktilist laadi. Tief, kes oli veel eelmisel nädalal olnud Maapangas advokaat, organiseeris patrulle ja vahimehi, kes hoiataksid saabuvate relvakandjate eest. Värske peaminister palus Pärtelpoega, kes oli viiendat päeva rahaminister, et ta jagaks ära Keskpanga fondid, mis olid viimasel minutil sakslaste ja venelaste nina alt ära napsatud. Miljon rubla. Kindlustamaks, et raha jõuab üle Läänemere, jagas Pärtelpoeg selle ministrite vahel võrdsetes osades ära. Lõpetuseks võttis Tief jutuks Riigi Teataja, nende tegevuse ainsa ja ainukordse jälje saatuse. Paar lehte, mis lasti kiiruga välja ühes vähestest trüki-kodadest, millel sakslased lubasid tegutseda ja kus toodeti peamiselt tubakakarpide silte. Eksemplare oli vähe – hoone oli eelmisel öhtul Tallinna pommitamises hävinud ja elektriline trükipress purustatud. Olemasolevad Riigi Teataja leheküljed, mis olid väärtuslikumadki kui Keskpanga fondid, jagati samuti kohal viibivate ministrite vahel ära. Õhukesel kollakal kergestisüttival paberil seisis Uluotsa käskkiri:

RIIGI TEATAJA

Antud eriõigusel 18. septembril 1944,

nimetan ametisse Vabariigi Valitsuse järgmises koosseisus:

Peaministri asetäitja Peaministri ülesannetes – Otto Tief,

Haridusminister – Arnold Susi,

Kaubandus-tööstusminister – Rudolf Penno,

Kohtuminister – Johannes Klesment,

Põllutöominister – Kaarel Liidak,

Rahaminister – Hugo Pärtelpoeg,

Sotsiaalminister – Voldemar Sumberg,

Teedeminister – Johannes Pikkov,

Välisminister – August Rei,

Minister – Juhan Kaarlimäe.

Alla kirjutanud:

Jüri Uluots, *Peaminister Vabariigi Presidendi ülesannetes.*

* * *

Sel õhtul Puise rannal lasid põgenikud end paariks tunniks vabaks ja lubasid endal elada. Kõik oli veel võimalik. Mahajäetud talude keldritest leitud napsunatuke joodi ära peaaegu rõõmsameelse tujus. Tief ei võtnud. Nagu tema talupojast isa ja ka tolle isa enne teda, pidas Tief ööd kasutuks ajaks. Osa tema kaaslastest oli leidnud Vabadussõjas või 1920. aastate Riigikogu debattide ajal rõõmu vaid neist öistest, vahepealsetest jõudehetkedest. Demobiliseeritud vaim oli valmis igasuguseks mölluks. Tiefile oli see täiesti võõras. Kuigi seal rannal, mahedate septembrituulte embuses, kõige vaprama missiooni lõpus, keset kahe okupatsioonivõimu surmaheitlust, päev enne seda, kui ta pidi turvalises Stockholmis taaskohtuma oma abikaasa Emilie ja nende nelja lapsega, oleks võinud ehk temagi anduda öö töotustele.

Kui päike tõusis, laksus meri ikka samamoodi samale liivale nagu eelmiselgi õhtul, valvurid vaikisid endiselt. Laev ei olnud tulnud. 1944. aasta 23. septembri hommikul polnud miski muutunud, ent kõik oli teisiti.

KÜMMME AASTAT VAREM

*Esmaspäev, 12. märts 1934,
Tallinn, Eesti Vabariik*

Karl Reits võtab kotist ilusa suure kellukese, mille ta Peipsiääre vanausulistelt ostis. Ta naeratab kergelt, mõeldes sügavale kõlale, mis peidab end selles möödunud sajandil Novgorodi kandis valatud asjakeses. Järgmiseks voldib ta lumest puhtal pingil Tallinna turuhoone ees lahti siidise kangatüki ja toob nähtavale väikese puuvasara. Siis kontrollib ta, et Piibel oleks ikka kuue sisetaskus, pühakiri südame lähedal, ning nõõbib mantli korralikult kinni, et riided ei hakkaks eesseisvaid toiminguid segama. Tema liigutused on metoodilised nagu ühtelugu korratud liturgia.

Nüüd on aeg minna turuhoonesse, sellesse jumalakartmatute tarbimistemplisse, kus eksponeeritakse lõunamaa vilju ja rasvaseid lihakehasid ning kus sagivad kõik need vaprad ja oma saatuse suhtes pimedad inimesed, kes on tulnud end täis puukima.

Teda peetakse kindlasti hulluks nagu ikka, võib-olla saab ta isegi karmid trahvid kaela. Ta teab küll, et on üks tüütus, aga selline on tõe kuulutamise hind. Ehk on uudistajate seas mõni, kes kuuleb tema sõnumit. Karl Reits pole mingi hulgas. Kui mõned võlgnevad oma näilise väljapeetuse ainult kuuereväari külge kinnitatud Vabadusristile, mille nad said oma teenete eest Vabadussõjas, siis temal pole

selliste trikkide järele mingit vajadust. Kogu tema olemusest õhkub klassi, põlvnemist kaupmeeste soost, kelle nimed on raiutud Hansa gildide nimistutesse.

Jõudnud värvikirevate lettide vahele patuse rahva sekka, võtab ta kellukese nahast käepidemest, tõstab kella õhku, lööb puuvasaraga vastu selle täiuslikult kumerat külge ning ära ootamata, et kumin vaibuks, hakkab kuulutama jumalasõna, kõrgel häälel ja kõvasti.

„Vaenlane on tulekul!”

Ta rind paisub saabuva hävingu ootuses.

„Peagi pole siin muud kui rusud ja tuhk.”

Ta tajub endal ehmunud ja hukkamõistvaid pilke. Nädalast nädalasse käib Karl Reits siin turul, ärgitades paluma lepitust taevariigilt, tsiteerimas Matteuse evangeeliumi 6. peatüki 23. salmi:

„Kui su silm on aga vigane, siis on kogu su ihu pimedust täis. Kui nüüd valgus sinu sees on pime, kui suur on siis pimedus?”

Poisikesed loobivad teda leivaga. Ta kannatab alandused ära, sest just inimkonnast ära tõugatuna saab teenida Jumalat. „Mu lapsed, see aeg pole kaugel, kui siin pole enam leiba ega kala,” kuulutab ta neid heatahtlikult silmitsedes, mis on laste jaoks jubedamgi kui hullumeelse jõllis silmad.

„Vaenlane on tulekul.”

Kui turuhoone vahed on läbi käidud, valmistub Reits oma jutlust õues lõpule viima. Ta kavatseb seista ühele pingile ooperimaja juurde ja kutsuda rahvast üles kahetsusele, *enne, kui rahu maailmast kaob.*

Ta pole veel uhke turu suurtest värvavatest väljagi saanud, kui märkab varjulisel väljakul politseinikku, kes on kindlasti tulnud teda korrale kutsuma, võib-olla isegi jaoskonda viima. Ta on selleks valmis, nagu iga nädal. Välja jõudes on tal tunne, nagu oleks ta sisenenud uude maailma, kus vaid tänavakivid ja lumi meenutavad talle seda, millest ta vaevalt tunni eest lahkus. Kõik möödudjad, kes suunduvad vanalinna poole ja keda tavaliselt on nii arvukalt, on justkui õhku haihtunud.

Estonia teatri juures ronib militaarveokitelt maha kümnete kaupa lahinguvormis relvastatud noormehi. Temast vasakul tungivad teised autod ja soomukid Mere puiestee ja Narva maantee poole. Reitsile tundub, et ta näeb kahesaja meetri kaugusel Viru väljakul mehitatud välisuurtükke ja võib-olla isegi kuulipildujaid. Sel hetkel haarab raske käsi, milles pole midagi taevalikku, tal kuklast kinni ja keerab ta näoga maa poole, samal ajal kui teised väänavad tal käsivarred selja taha.

* * *

Aleksander Marksonil pole ei mantlit ega salli. Tallinna elektriijaama direktor oli tormanud näpistavat külma kartmata vägede juhataja juurde. Kahe minutiga läbis ta kolmsada meetrit, mis eraldasid *tema* tehast, sadama lähedal paiknevat tellis- ja teraskatedraali ning relvajõudude müüri Mere puiesteel.

Näib selge, et vanemohvitser on vaid käsutäitja, kuid Markson võtab ta siiski ette nii jõuliselt, kui suudab, sest ei tema tarnekorralduse juhti ega assistenti polnud saatnud edu ning mitte keegi Tallinna Linnavalitsusest ei vastanud tema kõnedele – sama lugu on ka Selteri, majandusministri kabinetiga. Kell on kolm päeval ja mitte keegi pole oma tööpostil. Sellest ajast, kui ta 1917. aastal Tallinna elektriijaama etteotsa pandi, on Aleksander Markson elanud üle Nõukogude režiimi, autonoomse Maapäeva, kaks aastat Vabadussõda, näinud kahtkümmend viit vabariigi valitsust ja kaheksat Tallinna linnapead, ning mitte kunagi pole elektriijaama juhataja helistamisest vastuseta jäänud. Kuni tänaseni. Viissada tonni põlevkivi, mida elektriijaamas oodatakse, on juba kolm tundi kinni, osa Balti jaama rööbastel, osa Narva maanteel, rongiliikluse täieliku katkemise ja teetõkete tõttu lõksus. Aleksander Markson ei kavatse taluda enam minutitki viivitust. Elektriijaam neelab iga päev kuuskümmend tonni seda õlist kütust, mis koosneb tuhandete aastate vanusest kõdunenud mudast ja mida Eesti idaosas leidub nii üüratutes kogustes. Sügisest saadik on tarneprobleemid mitmekordistunud, põhjuseks heitlik talveilm, ametivõimude korralagedus ja vapside üha tihedamad raevukad

meeleavaldused. Aleksander Marksonil on kõrini sellisest kõikuvast graafikust, mis läheb vastuollu tema kõige olulisema põhimõttega: kulutada iga päev maksimaalselt kaks tundi tänase elektrijaama juhtimisele, et veeta ülejäänud kaksteist tundi, mõeldes homsele elektrijaamale. Aasta lõpus peaksid saabuma kaks Inglismaalt krõbeda hinnaga soetatud uut Babcock & Wilcoxi turbogeneraatorit, et elektrijaama võimsust veelgi tõsta. Juhataja logistilised plaanid selleks keeruliseks ettevõtmiseks hakkavad iga päevaga aina enam kaardimajakese ilmet võtma.

„Kas teil tagavarasid pole? Katsuge hakkama saada, me jääme siia terveks öhtuks.”

Aleksander Markson hoiab end tagasi, et mitte sõdurile kallale minna. Ta tahaks jääda väarikaks, ent ei suuda hoiduda ähvardamast:

„Te ei saanud aru, asi pole varudes. Seal on mehed, kes saavad hetkel palka mitte millegi eest ja kes peavad töötama homme või ülehomme kaks korda rohkem, võib-olla isegi öösel, samal ajal kui mul oleks neid vaja muude toimingute jaoks. Te olete teed ja rongiliikluse kinni pannud, mõistmata tagajärgi. Ma palun viimast korda, et te laseksite Kohtla-Järvelt saadetud koorma läbi, vastasel juhul tuleb teil asja selgitada neile, kes seda jaama rahastavad ja kellele mina aru annan: Tallinna linnapeale ja Konstantin Pätsile.”

„Härra, just neile annan ka mina meie operatsioonidest aru: riigivanem ja uus relvajõudude ülemjuhataja andsid käsu vapsid arreteerida ning mind üllatavad praegu teie protestid,” vastab ülem rahuaja sõjamehe häirimatusega, pöörates rohkem tähelepanu oma meeste paigutusele kui ärritatud ja rahulolematule insenerile.

* * *

„Päts kuulutas välja kaitseseisukorra,” prahvatab Uluots, pannes ukse enda järel pehmelt kinni.

Otto Tief vajub tugitooli. Presidendilossist naasnud Uluots, Tartu Ülikooli õigusteaduskonna dekaan, astub sammu edasi ja istub tema vastu. Tuba, mis sarnaneb kõigi teistega, mille Vabariik on Toompea

lossi ühes tiivas oma saja riigikogulase käsutusse andnud, pole kuigi suur. Kogu ruumi võtavad enda alla kirjutuslaud, kaks tooli külaliste jaoks ning mis kõige tähtsam, kõrge riidul, mis ägab õigusteaduse, agronoomia ja majandusalaste teoste ning Maalehe virnade all.

Kui Uluots saabus, oligi Tief parasjagu lõpetamas trükimasinal uut arvamyslugu Maalehele. Harju maakonna saadik Tief oli viimastel nädalatel sageli kirjutamisest varjupaika otsinud. Riigikogu valimised pidid toimuma järgmisel kuul, aga pärast hääletussüsteemi reformi pole Tief enam sellisel positsioonil, et ta võiks valituks osutada, mis pole just üllatus. See sobib talle, ta pole kunagi tegutsenud isiklike ambitsioonide ajel ja nii jääbki rohkem aega kirjutamiseks ja mõtlemiseks. Uluotsa uudis tabab teda aga ootamatult. Seda oli küll ette aimata, ent jahmatav on see siiski.

Vapsid, need „vabaduse eest võitlejad”, olid oma sõjaka tooni ning natsionalistlike ja populistlike loosungitega igal valimisel üha enam populaarsust kogunud ning viimastel kuudel pidevalt suuri poliitilisi kriise tekitanud.

„Sõjavägi ajab parasjagu Narva maanteel vapse nurka. Nad tungivad ka nende Tallinna kontorisse Mere puisteel. Kogu auto- ja rongiliiklus on peatatud,” seletab Uluots edasi.

„Erandkorras seadused avaliku julgeoleku huvides, Riigikogu puhkusele saatmine, Riigikogu ja riigivanema valimiste edasilükkamine,” loetleb Tief justkui endamisi, tsiteerides põhiseadust ja kaitseseisukorra seaduse sätteid.

„Kuueks kuuks,” kinnitab Uluots. „Kõik erakonnad toetavad seda. Isegi sotsid. Riigivanema valimiskampaania ei saa toimuda, vapside kirves kuklas. Päts arvab, ja tal on õigus, et sellises hirmu ja viha õhkkonnas ei saa oodata kodanikelt vastutustundlikku ja valgustunud hääletamist. Laidoner nimetati kaitsevägede ülemjuhatajaks.”

Tief pidi tunnistama riigimehe osavust. Päts, kel oli riigivanema valimiste eel vesi ahjus, nimetab võtmetähtsusega kohale oma populaarse rivaali, kes oli juba Vabadussõja ajal peastaabi ülem, ning pöörab kaitseseisukorra abil vapside, tulevaste valimiste suurfavoriitide

vastu põhiseaduse sätted, mida nood ise olid nõudnud oma meeleheitlikes püüdlustes võimule saada.

Revolutsioonid annavad sageli endast märku juba enne toimumist. Ühe ja teise poole järeleandmatus, vaenuks kasvanud konfliktid, ommoodi süüdlaslik rahulolu, mis tekib, nähes lahvatamas kaua aega käärinud vägivalda või kuuldes omaenese vaoshoitud nõrdimust paisumas raevukaks tulvaveeks kusagil mujal. Tief oli kuid kestnud mürgises poliitilises kriisis näinud selgelt ette üha süvenevat kuristikku ja selle otsustava hetke saabumist. Eile, Pätsi kõnes, milles vapsid kuulutati *demokraatia haiguseks*. Täna, kui sagimine Riigikogus äkitselt vaibus ja parlamendihoone koridorid tühjenesid riigi legislatiivse toimimise jaoks nii hädavajalike nõuandjate ja ametnike armaadast, kõik komisjonid järjepanu laiali saadeti ning tema kolleegid agraarparteist pudenesid natuke liiga kiiresti tagasi oma kodukanti või suletud nõupidamistele, nagu vihmapiisad pilvedes, kes otsivad, leiavad ja hoiavad üksteisest kinni keset nähtamatuid värinaid.

Üks võim on sündinud, teine hääbub. Vaat seda oligi Uluots tulnud talle teatama. Läbi kabineti ainsa väikese akna on näha, kuidas Tallinnale laskub öö. Tief tõmbab smaragdrehelise lambi ketikest, et tupp pisut valgust tuua. On tulnud aeg olla vana sõbraga avameelne.

* * *

Marie Underi ja Artur Adsoni uue maja ümber Nõmmel on kõik hall. Sel hilisel öötunnil kumab mändidele ja majadele langenud paksust lumest veel tuhakarva valgust, mis heitleb pimedusega. Naabermajad on juba unne vajunud ja nende elutoa akende kuldne ruut on ainus elumärk kogu kvartalis. Sellest toast, mille malmradiaatorid liiga palavaks on kütnud, ei hoova aga rõõmu ega muusikat. Veel vähesed allesjäänud seltskonna liikmed on tõmbunud telefoni lähedale tugitoolidesse, eemale lauast, millel on küllusliku söömaaja jäägid. Tähelepanuta jäänud grammofoni krõbisev valge müra ja kompulsiivselt üksteise järel tõmmatud sigarettide suits on taustaks pistelistele

mõttevahetustele. Õhtu oli ometi nii hästi alanud, Prantsuse veinide ja reisilugudega.

Marie abikaasa Artur oli korraldanud selle koosviibimise sõpradega, kes olid enamjaolt kirjanikud, luuletajad ja ajakirjanikud. Kahe nädala pärast pidi poetess Estonia teatris tähistama oma viiekümne esimest sünnipäeva koos kohalike kuulsustega, aga Artur ei raatsinud jätta kasutamata võimalust tähistada väiksemas ringis Marie viimast luulekogu „Kivi südamelt”. Marie Under on nüüd nimi, millel on kaalu, mis tähistab erilist suhet meelte ja sõnadega, erakordset vaimuteravust. „Underi ahastavate hingekarjatuste asemele on tulnud distsiplineeritud mõtte piinav ekstaas,” kirjutas üks kriitik hiljuti. „Luuletaja loomingu tipphek,” kuulutab juba üks prantsuse toimetaja, parandades niimoodi ühe oma kolleegi põlglikku hinnangut ajakirjas Nouvelles Littéraires: „Eestis on vaimuelu üsna piiratud, kirjanikke on vähe ja nad on hajali.” Luuletaja ja Marie hea sõber Johannes Vares võttis eelmainitud kriitikule vastamise enda peale, prantsuse keeles: „Iga inimene sünnib intellektuaalsete ja moraalsete võimetega, olgu ta samojeed oma hütis või sübariit Pariisis.”

Pimeduse saabudes jõudsid Johannes Vares ja esimesed külalised Nõmmele, kuhu paarike oli end eelmisel aastal sisse seadnud. Arturi enda kavandatud tagasihoidlikku majja, mida ümbritses lai kiviterrass soojadeks päevadeks ja suur aed mändide all. Marie, keda tema abikaasa sõna otseses mõttes jumaldab, on selle kodu süda, selle rühmituse tõeline nurgakivi. Ja mitte ainult sellepärast, et nad on kogunenud tähistama tema luulekogu ja sünnipäeva. Pinged on kasvamas Tartu, ülikoolilinna ja vaimuelu keskuse kirjanike ning Tallinna seltskonna vahel, keda kahtlustati tegevat lobitööd, et Kirjanike Liidu staap liiguks pealinna. Samamoodi kasvavad pinged ka Arturi ja Johannes Varese vahel: esimene põlgab teist. Arturi meelest on Johannese futuristlik luule „vaid veidi üle keskpärase”, Johannesel aga pole kirjanduskriitiku arvamusest sooja ega külma. Lisaks veel poliitilised pinged sotsiaaldemokraatide, liberaalide ja kommunismi poolehoidjate vahel, kellest viimaste hulka kuulub ka Johannes. Kõige

selle raskuskeskmes on Marie, keda austavad kõik kohal viibivad osapooled ning kes hoidub alati hoolikalt igasugustest labaselt põhjanevatest hinnangutest.

Kuni kella kuueni õhtul oli kõik olnud tasakaalukas. Aga siis jõudsid linnas toimunu järellaine ja kinnitus kaitseseisukorrast Nõmmele. Uudised olid saabunud koos Tuglastega, kellel oli olnud rongiliikluse seiskamise tõttu kõige keerulisem äärelinna jõuda. Mitu tundi hili-
nenud rongi pealt maha tulles olid nad pealt näinud vapside massi-
vahistamise ja sõjaväeliste politseikontrollide viimast otsa. Selles kirjandusringkonnas põlgavad kõik vapse ja nende tagurlikku äär-
muslust, keegi ei vala nende saatuse pärast pisaraid. Neid ei löö pah-
viks mitte vaimuvaenulike jõudude arreteerimine, vaid Pätsi raudne
rusikas. Friedebert Tuglas ütleb asja otse välja:

„See on riigipööre.”

* * *

„Rikutud ei ole ühtki seadust,” kinnitab Uluots.

Eestlased võivad kergemalt hingata. Tallinn ei joondu Berliini ega Rooma järgi ning ei ole oodata ka selliste liikumiste ülestõuse nagu eelmisel kuul Pariisis.

„Need pole fašistid,” vastab Tief.

„Võib-olla mitte. Veel mitte.”

Kuigi mõlemad kiidavad vapside mahasurumise põhimõtteliselt heaks, ei mõju Pätsi manööver neile ühtmoodi. Tiefile tundub, et Uluots, sõber, kellega ta on alates Peterburi ülikooli aegadest nii palju koos läbi teinud, kohaneb paremini jõhkruksuga, millega Päts selle riskantse ja pöördumatu sammu astus. Idealistina on Uluots omamoodi nõus, et Vabariiki tuleb selle tõhusaks päästmiseks raputada. On vaja kõrgemat intelligentsi, leidmaks riivamisi kompromissi, pidades samas alati silmas üldist hüvangut. *Küll sa leiad lõngaotsa, et Minotaurose käest pääseda*, mõtleb Tief, vaadates Uluotsa, meest, kes oli uurinud välja oma sugupuu kuni aastani 1652, maal, mille ajalugu on sama hämar kui selle sügavad põlismetsad.

„See annab meile aega uue põhiseaduse väljatöötamiseks,” märgib juuraprofessor. „Päts palus mul selle peale mõelda.”

Ehk võiks Tiefist koos Uluotsaga uue põhiseaduse loomise juures kasu olla? Kas see poleks kooskõlas sellega, kes ta on alati olnud? Tief oli see, kes pani Peterburis õigusliku ja moraalse aluse nende korporatsioonile Rotalia. Just temast oli saanud advokaat pärast Vabadussõja aastaid. Ja just tema sai lisaks tööministrile ka kohtuministri ametikoha – kaks portfelli on ju vägagi mõjukas lipukiri. Kes oleks Tiefist parem leidma koos Uluotsaga õiglast lahendust sellele kollektiivsele kriisile?

* * *

Nõmmel kisub vaidlus vaikselt hapuks, kui väike intellektuaalide kogukond saab kinnitust valitsuse otsuste kohta. Nüüd, kus totalitarism on kollitama tulnud ja on vaja tõrjuda ekstremismi ohtu, heidavad Friedebert Tuglas ja Johannes Vares Arturile ja Tallinna seltskonnale pisut ette nende pimedust Pätsi suhtes. Artur ja Marie tunnevad Pätsi, kakskümmend aastat tagasi töötasid nad mõnda aega tema ajalehe juures.

„Me liigume fašismiohust sõjaväelise kamarilja diktatuuri juurde,” ennustab Johannes Vares. „Meie vaenlased lihtsalt vahetusid täna õhtul.”

Tuglased pilkavad Pätsi küünilisi eneseõigustusi, kui need ikka on sellised, nagu neile ette kanti: Päts saadab Riigikogu laiali ja lükkab valimised edasi, kasutades oma erakorralisi volitusi. Kes siin siis nüüd nõrgendab demokraatiat, kui lähemalt vaadata, vapsid või Päts? Kes korraldab kardetud riigipöörde? Pealegi on kuidagi kummastav süüdistada riigivastases vandenõus liikumist, mis oli võitmas vabariigi kaht olulisemat valimist.

Marie ei suuda seda enam taluda. Tegelikult ei tea keegi mitte midagi, keegi ei mõista midagi, kõik lihtsalt väljendavad oma eelarvamusi ja hirme. Praegusel hetkel valetavad kõik; need, kes karjuvad, need, kes targutavad.

Marie tunneb jälle, kuidas sisemised piinad pead tõstavad. Kogu elu on teda saatnud näriv ärevus. Eraldumine, tundlikkus, kirjutamine on alati olnud vaid vastus neile hingingaevadele. Kuskil sügaval tema sees annab valu endast taas märku. Teda haaravad palavikuvapped ja ta laup kattub külma higiga. On aeg sellele rappa läinud õhtule joon alla tõmmata.

Johannes Vares, kes pidas enne luuletajakarjääri arsti ametit, on lõpmatu arv kordi Mariele nõu andnud. Ta tunneb suurepäraselt Marie hingevalu ja unetute ööde vaevu. Lõpetanud oma jutu proletariaadi revolutsioonist, on just tema see, kes teeb ettepaneku, et igaüks läheks oma teed.

Ainus tõeline džentelmen meie maal, kirjutas Marie kunagi Johannesi kohta.

* * *

Sel talveõhtul kõneleb Tief väsinud demokraatia poolt hüljatud parlamendihoones teistsugusest terviklikkusest, mil pole mingit pistmist abstraktsete poliitiliste mõistetega. Ta jagab sõbraga endas üha kasvavat loobumistunnet.

Ta räägib oma lastest ja neist, keda nad Emiliega veel saada võivad. Ta mainib suurt talu Riisiperes, Jaanika nimelise külakese lähedal. Kakssada hektarit. Metsad, söötis maad. Elamiseks „mõisahooned”, tegelikkuses ühekorruseline häärber, mis näeb välja nagu suur talumaja. Kõik see pannakse oksjonile. Ta soovib need valdused ära osta, neisse investeerida. Nagu kõik agraarpartei liikmed, on ka Tief talupoja päritolu. Tema esimene haridus on maamõõtja. Ta tunneb, et on tulnud aeg rakendada oma põllumajanduslikke teadmisi. Ta tahab midagi *oma kätega* teha. Maapank tegi talle ettepaneku asuda tööle panga advokaadi ja juriskonsuldina. Ta võttis pakkumise vastu. Töö põllumajanduslike laenudega tegelevas pangas pole mitte ainult täiuslik väljendusvahend tema huvidele ja võimetele, vaid kindlustab ka korraliku sissetuleku, millega finantseerida Jaanika kordategemist.

1934. aastal, kui kõikjal kõlavad nõudmised ja vankumatuid avaldused, kui igal pool on vaid reaktsioonid ja vastureaktsioonid, püüdleb tema ainult oma kodu terviklikkuse poole.

Sel pöördelisel päeval ütleb ta Uluotsale keerutamata, et ta ei taha enam selles osaleda.

Uluots kuulab teda kannatlikult, üllatumata. Ehk on see lihtsalt üks päikesevarjutus, mis tuleb sel kujul vastu võtta. Tief on minevikuski teelt eksinud, ta toetas enne Vabadussõda isegi 1917. aasta revolutsiooni ning oli paar päeva vee ja leiva peal. Niimoodi juhtub nendega, kes usuvad vahetut tõde. Küll ta jälle oma vankumatu sõbra üles otsib, kui aeg on küps.

Uluots ise ei hiili kõrvale ja on aruteluks valmis, olgu see kui tahes väärastunud ja plahvatusohtlik, sest ajalugu kujundavad vaid liikuvad jõud.

* * *

Kella kaheksast õhtul on Reitsi hoitud poliitilise politsei üksikkongis Pagari tänaval. Mõne aja eest kuulis ta vahistatud vapside saabumist ja nende ninameeste protestihüüdeid.

„Te võite meid arreteerida, aga rahvas hääletab meie vabastamise poolt!”

Kõik see erutab teda tohutult. Sõdurite kasutamine, raskerelvastus, vapside represseerimine.

Ongi käes! juubeldab ta. Ongi käes see suur libastumine, mis lööb mõrad Vabariigi silmakirjalikku fassaadi. Tema käsivarred ja selg valutavad politseipoolsest kohtlemisest. Ta tunneb ikka oma liha ja luud lõmastumas selle korra all, ning kätt, mis surus ta pead. Aga oh, milline päev!

Karl Reits leiab veel jõudu, naudingut, et sosinal lausuda oma ettekuulutus politseinikule, kes on tulnud talle teatama, et ta viiakse peagi kohtuniku ette „avalike kogunemiste seaduse rikkumise eest”.

„Seda vormi sa enam kaua ei kanna, mu vend.”

Ära loetud, vaetud, tükeldatud: kõik võib lõppeda, kõik võib otsast alata. Sundige vastased vaikima, tühjendage relvalaad, kõlagu eelmäng.